

Ke 125. výročí vzniku České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění V. Dva třesky v ČSAV 1953–65

Doposud jsme v našem cyklu hovořili většinou o osobnostech, nebo o výsledcích jejich vědecké činnosti. Tento díl je však zaměřen poněkud odlišně, a to nikoli náhodou. Československá akademie věd sice měla svůj sbor členů, ale, jak jsme se zmínili v předešlém čísle, klíčovou roli hrála na rozdíl od České akademie věd a umění soustava badatelských pracovišť, odpovídající do značné míry purkyňovské představě Akademie jako „stálého vojska vědeckého“. Právě jejich strukturu se budeme tentokrát především věnovat, s tím, že se soustředíme na problematiku začlenění výzkumu v oblasti botaniky. Kromě jiných pramenů se přitom opírám o nepublikovanou rešerši ke vzniku Botanického ústavu ČSAV, připravenou Petrem Hamplem.

Skromné začátky

V prvním desetiletí své existence byla Československá akademie věd rozčleněna celkem na 8 sekcí a pracoviště zabývající se vědami o živé přírodě spadaly do IV. biologicko-lékařské sekce. Její klíčovou postavou byl mikrobiolog a bakteriolog Ivan Málek (1909–94, obr. 2), řádný člen ČSAV a ředitel mohutného Biologického ústavu, jednoznačně nejdůležitějšího pracoviště celé sekce. Biologický ústav zahrnoval široké pole oborů a teprve postupně se z něj vyčleňovala jednotlivá specializovaná pracoviště. Vedle tohoto ústavu tvořily základnu IV. sekce v době vzniku jen čtyři další badatelské instituce, spíše však drobnějšího charakteru, seskupené kolem některé výrazné vědecké osobnosti – to byl mimo jiné případ Laboratoře pro výzkum vyšší nervové činnosti (od r. 1956 Laboratoř

grafických vyšetřovacích metod), kterou vedl tehdejší první náměstek prezidenta ČSAV, slavný fyziolog a biofyzik Vilém Laufberger (1890–1986, obr. 3). Za Laboratoří pro elektronovou mikroskopii v biologii (od r. 1956 Laboratoř pro výzkum ultrastruktury buněk a tkání) stál histolog a embryolog Jan Wolf (1894–1977), který sem přešel z Lékařské fakulty Univerzity Karlovy v Praze, a za Sbírkou autotrofních rostlin již v minulém článku zmiňovaný Silvestr Prát (1895–1990). Velkou raritou mezi pracovišti Československé akademie věd byl Virologický ústav řízený představitel mladší vědecké generace Dionýzem Blaškovičem (1913–98, obr. 4) – šlo totiž o jediný ústav formálně celostátní ČSAV, který sídlil na Slovensku. Ve svazku ČSAV ovšem Virologický ústav vydržel pouze do r. 1968.

Mezi ČSAZV a vysokými školami

Samozřejmě se může zdát, že biologicko-lékařská sekce disponovala relativně malým rozsahem pracovišť a mnohé důležité obory zůstaly stranou, přestože měly v českém prostředí širokou základnu a bohaté tradice. Lze to vysvětlit hned několika důvody. Právě v oblasti biologicko-lékařských věd se počítalo se vznikem paralelních akademií věd podle sovětského vzoru. Nakonec reálně začala fungovat pouze Československá akademie zemědělských věd (ČSAZV), která se mohla opřít o rozsáhlé tradice agrárního výzkumu v meziválečném Československu. V daných ideologických podmínkách však mnozí badatelé dříve spojení s agrární stranou museli prokázat svou loajalitu a oddanost novému politickému režimu, a tak se stejně jako její sovětský předobraz Všesvazová akademie zemědělských věd V. I. Lenina (VASCHNIL, Vsjesojuznaja Akademia selsko-chozjajstvennych nauk imeni Lenina) stala dlouhodobě baštou smutně proslulého učení spojeného se jménem agrobiologa Trofima Denisoviče Lysenka. Lysenkismus horlivě propagoval především první předseda ČSAZV, odborník na rostlinné hospodářství a pčínářství Antonín Klečka (1899–1986). ČSAV vnímala ČSAZV od počátku jako nepřijemnou konkurenci a významně přispěla k jejímu rozpuštění začátkem 60. let. Další plánovaná akademie, tedy Lékařská akademie věd, nakonec vůbec nevznikla, a tak prakticky na poslední chvíli byli do ČSAV zařazováni lékaři odborníci.

Na druhé straně velký počet špičkových badatelů z oblasti věd o živé přírodě zůstal na vysokých školách a zejména univerzitách. I to mělo své důvody – řada výzkumných činností předpokládala úzkou součinnost se studenty, na níž si mnoho výzkumníků zakládalo. Kromě toho i Československá akademie věd se výrazně zapojila do podpory lysenkismu a jako do ideologicky vyspělé organizace do ní zpočátku neměli přístup přesvědčení odpůrci tohoto učení, např. rostlinný genetik a entomolog Karel Hrubý (1910–62). Navíc, jak jsme také uvedli v předešlém čísle, v době vytváření ČSAV docházelo hlavně mezi zoology k určité generační výměně a např. Alois Velich nebo Karel Šulc se už vzniku nové instituce nedožili. K tomu musíme přičíst skutečnost, že ne všichni navrhovaní vedením vznikající sekce se skutečně mezi první jmenované členy ČSAV pracovali – až v „závěrečném kole“ neuspěli např. zoologové Julius Komárek (1892–1955) a Josef Kratochvíl (1909–92), nebo botanik a jeden ze zakladatelů české fytoecologie Jaromír Klika (1888–1957). Údajné prohřešky z období okupace pak znemožnily členství lesnickému odborníkovi Bohuslavu Mařanovi (1898–1962).

Počet pracovišť pochopitelně nekopíroval počet členů Akademie v příslušném oboru, ale v první řadě Československé akademie věd vznikala většina jejich pracovišť kolem významných osobností, které tak mohly rozvíjet výzkum v poměrně úzké oblasti. Je ale pravdou, že tento typ pracovišť (obvykle laboratoří nebo v případě společenských věd kabinetů) byl později transformován v širěji zaměřené ústavy. Naproti z nejmohutnějších ústavů se postupně odštěpovala specializovaná pracoviště –

BIOLOGICKÉ ÚSTAV V ČSAV V PRAZE 1

1 Nevyhovující prostorovou situaci biologických pracovišť měla řešit stavba mohutného komplexu v Praze-Krči. Ta se však dlouho vlekla. Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i. (MÚA AV ČR),

fond Fotosbírka Archivu AV ČR

2 Klíčovou postavou biologicko-lékařské sekce Československé akademie věd byl ředitel mohutného Biologického ústavu Ivan Málek. MÚA AV ČR, fond Ivan Málek

3 Laborať pro výzkum vyšší nervové činnosti vedl první náměstek prezidenta ČSAV Vilém Laufberger, který na snímku z r. 1971 cvičí psy ve svém bytě v Praze na Hanspaulce. MÚA AV ČR, fond Reportáže ČSAV a AV ČR

4 Jediný ústav ČSAV na Slovensku – Virologický ústav vedl Dionýz Blaškovič. V r. 1968 byl ústav převeden pod Slovenskou akademii věd. Foto J. Plechatý, MÚA AV ČR, Fotosbírka Archivu AV ČR

5 „Pánem průhonického zámku“ byl po dlouhou dobu Slavomil Hejný, ředitel Botanického ústavu ČSAV v letech 1962–90. MÚA AV ČR, fond Fotosbírka Archivu AV ČR

jako např. z Biologického ústavu vzešel mimo jiné Parazitologický ústav nebo Ústav experimentální botaniky.

První velký třesk – 1954

Relativně malý počet pracovišť biologicko-lékařské sekce (stejně jako v některých dalších sekcích) ovšem existoval pouze velmi krátkou dobu. Již k 1. lednu 1954 došlo v této oblasti k prvním významným změnám, i když spočívaly teprve ve vybudování zárodků samostatných ústavů v podobě laboratoří. Šlo o Entomologickou laborať sídlící v prostorách Přírodovědecké fakulty UK v Praze, založenou J. Komárkem a po jeho úmrtí vedenou externě Janem Obenbergerem (1892–1964, viz Živa 2014, 5: CVII–CVIII), Protozoologickou laborať v čele s parazitologem Otto Jírovcem (1907–72), o Laborať biologického filmu v Brně (od r. 1956 Laborať pro studium životních dějů filmem), řízenou externě známým průkopníkem vědecké kinematografie u nás Janem Calábkem (1903–92, viz Živa 2014, 4: XCV), a Laborať pro výzkum obratlovců usídlenou rov-

něž v Brně (od r. 1964 Ústav pro výzkum obratlovců) v čele s výraznou, byť lidsky poněkud kontroverzní osobností zoologa a entomologa Josefa Kratochvíla. Ke stejnému datu se také osamostatnilo fyziologické oddělení Biologického ústavu vedené Zdeňkem Servítem (1913–86) a vytvořilo Fyziologický ústav ČSAV. Mimořádný význam ve sféře věd o živé přírodě měla Geobotanická laborať ČSAV, jež předcházela Botanickému ústavu ČSAV. I ona nejdříve formálně spadala pod Biologický ústav, byť s určitou autonomií. Počátky této laboratoře, jak ukázal Petr Hampl, mají kořeny v Geobotanické komisi, fungující již od r. 1952, kdy bylo její zřízení formálně schváleno valným shromážděním ČSAV. Komisi vedl výše zmíněný A. Klečka, a tomu odpovídal i její prvotní výzkumný plán – budování travopojní soustavy, zalesňování a větrolamy a konečně kulturní plodiny a otázky jejich zavádění – tedy spíše agrární výzkum než botanika. Vedle Klečky měli komisi tvořit také botanik Jaromír Kliška, půdoznalec Vladimír Kosil, dendrolog Pravdomil Svoboda, lesnický odborník Alois Zlatník, bryolog Jan Šmarda st., již uvedený B. Mařan, lesník Otakar Lhota, půdní biolog Jaromír Seifert, pozdější ředitel Ústavu krajinné ekologie ČSAV botanik Emil Hadač, odborník na zemědělství Jaroslav Šimon, geobotanik Rudolf Mikyška a dodatečně také Miloš Deyl z botanického oddělení Národního muzea, slovenský botanik a bývalý kněz Ján Futák a konečně budoucí ředitel Botanického ústavu Slavomil Hejný (1924–2001, obr. 5). Po konferenci geobotaniků v Liblicích v březnu 1953 byly stanoveny nové úkoly pro Geobotanickou komisi, které reflektovaly přesun výzkumu agrární problematiky do Československé akademie zemědělských věd. Plán schválený následně i biologicko-lékařskou sekcí obsahoval podle studie P. Hampla pět základních bodů:

- Evidenci a koordinaci geobotanických prací na území ČSR.

- Konkrétní úkoly s dokumentací ekologických charakteristik rostlinných druhů ČSR a terénní práci zahrnující organizaci geobotanického mapování, která spočívala v inventarizaci luk, pastvin a lesů, v topografickém a geobotanickém průzkumu rašelinišť, ve vypracování typologie rybníků, v komplexním výzkumu rezervací, studiu kulturních společenstev i planě rostoucích

rostlin a zároveň v experimentální geobotanice.

- Organizační práce, jako bylo zařízení geobotanické laboratoře v Průhonících jakožto prvního a zakládajícího pracoviště a s tím spojené vybavení pěti výzkumných přenosných laboratoří. Dále zřízení 11 aspirantur pro výchovu budoucích pracovníků botanického ústavu, zajištění sítě expertů a vytvoření kontaktů s externími spolupracovníky, kteří by se smluvně účastnili především geobotanického mapování a vypracování plánu výchovy botaniků na vysokých školách, a spolupráce ve školení nových expertů pro později se rozrůstající ústav a další instituce.

Na tyto požadavky navazoval bod:

- Zřízení Botanického ústavu ČSAV. Již tehdy se hovořilo o jeho umístění v areálu Průhonického parku, kde existovala vhodná infrastruktura pro výzkum. Jak však dále uvidíme, stalo se umístění Geobotanické laboratoře, resp. Botanického ústavu v Průhonících ohniskem sporu s Československou akademií zemědělských věd.

- Poslední požadavek odpovídal době propagující sovětské zkušenosti – botanická pracoviště měli pomoci vybudovat sovětské experti. I tato otázka se později stala zdrojem sporů, protože ne ve všech oborech byla úroveň sovětské vědy vyšší než té české nebo československé.

Geobotanická laborať v Průhonících a Brně

Ale vraťme se k Průhonícím, kde v té době už sídlil Výzkumný ústav okrasného zahradnictví, který spadl do rámce ČSAZV. Ta si chtěla udržet nad areálem kontrolu a maximálně byla ochotná pro Geobotanickou laborať vyčlenit několik místností. Když Geobotanická laborať ČSAV 1. ledna 1954 reálně vznikla, měla k dispozici pouze dva zaměstnance – vedoucího Rudolfa Mikyšku (1901–70) a dosavadního sekretáře Geobotanické komise Jaroslava Moravce (1929–2006), který přípravy z organizačního hlediska řídil. Chyběly ovšem prostory kvůli zmíněnému postojí ČSAZV. Až na přímluvu A. Klečky se mohla laborať usídlit ve třech místnostech, samozřejmě naprosto nepostačujících. Nijak zvláště lépe na tom nebyla ani pobočka Geobotanické laboratoře v Brně zřízená o rok později. A tak se v druhé polovině 50. let zvažovala výstavba nové budovy pro

Geobotanickou laboratoř, resp. Botanický ústav v plánovaném areálu biologických ústavů v Krči (obr. 1), což však zase odmítla Geobotanická komise, která změnila název na Komisi pro geobotaniku a systematicku a doplnila své členské řady o další osobnosti, včetně např. mykologa a botanika Alberta Piláta (1903–74), mykologa a fytopatologa Karla Cejpa (1900–79) nebo profesora systematické botaniky Františka Antonína Nováka (1892–1964, viz Živa 2012, 4: LXVIII). Krátce nato, v r. 1957, však byla celá komise zrušena jako nadbytečná. Geobotanická laboratoř se v této době soustředila především na vypracování geobotanické mapy Čech a Moravy (Moravě se věnovala ze zřejmých důvodů brněnská pobočka). Práce na tomto úkolu probíhaly až do počátku 60. let, kdy na ně navázalo geobotanické mapování Slovenska, prováděné v režii Slovenské akademie věd. Vedle centrály v Průhoncích a pobočky v Brně přitom disponovala ještě původně soukromou stanicí alpínek v Černolicích u Dobřichovic, která sloužila k množení a aklimatizování rostlin pro účely botanických pracovišť ČSAV.

Prověrky 1958

Do personálního složení botanických, ale i zoologických pracovišť ČSAV zasáhly mohutné politické prověrky z r. 1958. Zvláštní pohovor musel absolvovat R. Míkyška a do důchodu měl být odeslán rostlinný genetik a fyziolog Rudolf Řetovský (1904–64), působící dosud v oddělení fyziologie rostlin v Biologickém ústavu. Právě Řetovský byl mimochodem autorem jednoho z posudků na Bohumila Němce při sestavování prvního sboru členů ČSAV. V jeho případě však dost možná šlo o důsledek konfliktu s ředitelem Biologického ústavu a hlavním protagonistou prověrek I. Málkem, kterého R. Řetovský kritizoval již v r. 1955 pro zanedbávání genetiky a neochotu vyrovnat se s deformacemi z období vrcholného stalinismu. Prověrkami neprošel hydrobiolog a dosavadní vedoucí biologické stanice v Sedlci u Blatné Rudolf Šrámek-Hušek (1907–62), který situaci vyřešil návratem na Zoologický ústav Přírodovědecké fakulty UK v Praze, kde se stal vedoucím hydrobiologického oddělení. Naopak prověrky se našťástí netýkaly rostlinného virologa Ctibora Blattného (1897–1978, obr. 6) z oddělení fytopatologie Biologického ústavu, který v té době již patřil mezi členy korespondenty ČSAV (na ně se prověrka nevztahovala). Je otázka, jak by pozdější první ředitel Ústavu experimentální botaniky ČSAV dopadl, protože jistě kádrové problémy měl už na počátku 50. let, kdy se jednalo o jeho přechodu z Výzkumného ústavu chmelářského do Ústředního ústavu biologického.

Druhý velký třesk – 1962

Našťástí prověrky r. 1958 neměly tak devastující dopad, jak se původně zdálo. Hlavně významně nezabrdily druhý „velký institucionální třesk“ v oblasti věd o živé přírodě, který přišel na počátku r. 1962 společně se zrušením systému sekcí a jeho nahrazením přece jen o něco pružnějšími vědeckými kolegiemi, z nichž se věd o živé přírodě nějakým způsobem dotýkala zejména kolegia biologických základů země-

6 Jednou ze zakladatelských osobností Ústavu experimentální botaniky ČSAV se stal Ctibor Blattný, zde na snímku z r. 1968. MÚA AV ČR, Fotosbírka Archivu AV ČR

dělství (to reagovalo i na nucený konec ČSAZV a od r. 1966 neslo název Vědecké kolegium teoretických základů zemědělství), kolegia obecné i speciální biologie a částečně i kolegium organické chemie a biochemie. Základem změny se stalo rozčlenění Biologického ústavu. Z oddělení parazitologie a výše uvedené Protozoologické laboratoře vznikl Parazitologický ústav vedený akarologem a odborníkem na přírodní ohniska zoonóz Bohumilem Rosickým (1922–2002). Podobně Entomologický ústav se skládal z dosavadní Entomologické laboratoře a oddělení patologie hmyzu Biologického ústavu a do jeho čela se postavil v r. 1964 Vladimír Landa (1923–2001). Již od r. 1958 působila autonomně Hydrobiologická laboratoř, v níž dominoval Jaroslav Hrbáček (1921–2010) a nikoli vypuzený R. Šrámek-Hušek. Původně Parazitologický i Entomologický ústav ČSAV stejně jako Hydrobiologická laboratoř sídlily v Praze, ale od konce 70. let se přesunovaly na jih Čech, do Českých Budějovic. Zde vzniklo Jihočeské biologické centrum, v jehož čele stál od r. 1981 V. Landa.

Druhý klíčové botanické pracoviště – Ústav experimentální botaniky – mělo své kořeny v odděleních Biologického ústavu zaměřených na fytopatologii a fyziologii rostlin. Podle některých pamětníků se ale nedá mluvit o zcela souběžných týmech – zatímco výše jmenovanému C. Blattnému se podařilo vytvořit ucelenou skupinu kvalitních rostlinných virologů a po právu se stal ředitelem nového ústavu, již zmíněný R. Řetovský nedokázal provést podobné koncepční soustředění a jeho oddělení vynikalo spíše pestrým rejstříkem témat a v mnoha případech nadměrným entuziasmem, bez dostatečných badatelských zkušeností. K Ústavu experimentální botaniky byla přičleněna i některá další pracoviště, např. Sběrka autotrofních organismů a pracoviště Atlasu anatomie kul-

turních rostlin, obě sídlící v prostorách Přírodovědecké fakulty UK v Praze, oddělení radiobiologie, vzniklé z Centrální laboratoře pro využití izotopů v zemědělství, a nově vybudovaná oddělení půdní ekologie a biotechnologie. Organizačně k ústavu patřila i výše uvedená Laboratoř pro studium životních dějů filmem, sídlící nadále v Brně. Lze tedy říci, že jednotný vědecký profil ústavu se teprve musel postupně vytvářet a prosazovat.

První leden 1962 se také stal oficiálním dnem založení Botanického ústavu ČSAV, a to sloučením brněnské a průhonické laboratoře. Jeho ředitelem byl jmenován Slavomil Hejný, který na místě „pána průhonického zámku“ setrval až do r. 1990. Ve svých počátcích se soustředil na tři hlavní úkoly, definované poměrně široce – Výzkum rozšíření a změn rostlinných a živočišných společenstev a jejich složek v oblastech pod vlivem škodlivin a v nedotčených oblastech, Biocenologický výzkum krajinných celků a Zákonitosti utváření a vývoje rostlinných společenstev a jejich druhových složek. Bez přímé souvislosti s dělením Biologického ústavu, ale s vydatnou pomocí I. Mála z r. 1962 vznikl rovněž Ústav pro ochranu a tvorbu krajiny, který reflektoval růst významu ekologické problematiky. Do jeho čela se postavil entomolog a lesnický odborník Antonín Pfeffer (1904–97), žák Julia M. Komárka (blíže předchozí díl seriálu v Živě 2015, 5: 198–200).

Do 60. let s rozvinutou strukturou

V první polovině 60. let tedy vznikla skutečně košatá struktura základního výzkumu v oblasti věd o živé přírodě, založená na samostatných ústavech. Právě poslední jmenované pracoviště, tedy Ústav pro ochranu a tvorbu krajiny, ukazuje postupnou proměnu témat výzkumu směřující ke studiu širších souvislostí fungování živé přírody. Nadále však zůstávalo množství systematické práce, s níž se veřejnost seznamovala prostřednictvím zásadních edic, které se objevovaly na pultech knihkupectví po celá následující desetiletí. Šedesátá léta se nesla i ve znamenitě výrazného rozšíření mezinárodních kontaktů. Pro oblast živé přírody zde klíčovou roli sehrával Mezinárodní biologický program, v němž se řada pracovníků ČSAV velmi výrazně angažovala. Z této rekapitulace se může zdát, že poněkud stranou ve srovnání s botanickými obory a výzkumem bezobratlých zůstávala zoologie obratlovců, zejména když se dlouholetý šéf ústavu pro výzkum této skupiny profiloval zároveň jako entomolog. Musíme však vzít do úvahy, že existovala i výzkumná pracoviště mimo ČSAV, která se naopak věnovala tomuto oboru. Na druhou stranu ale můžeme také konstatovat, že hlavně druhá polovina 50. let a léta 60. s sebou nesla jistou fascinaci tehdy objevovanými mikrosvětly, což ovlivňovalo i zaměření vědeckých pracovišť ČSAV.

V závěrečném příštím dílu v novém ročníku Živy se zaměříme na jednu z nejdůležitějších etap v dějinách Akademie věd v českých zemích i v naší vědě vůbec – na r. 1989 a po něm následující éru rozsáhlé transformace, která se nemožila vyhnout ani tehdejší ČSAV.